

The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal (Yerevan: Center for Policy Analysis, American University of Armenia, 1997). VI+87 pp., with a map and table.

«1720-ական թթ. Հայոց ապստամբությունը և ցեղասպանական նշանիջոցների ենթարկվելու վտանգը», Երևան, 1997, 87 էջ:

Պատմական անցյալի փորձի ու դասերի համակողմանի ընկալումն ու թերացումներից խուսանալունը միշտ էլ հանդիսացել է գոյատևման համար կռվող յուրաքանչյուր ազգի գաղափարական և հոգեբանական կռվանի ստեղծման լավագույն հենքը և ապագային ու ապաքաղաքական արկածախնդիրներին հակազդման և պատմեշման լավագույն միջոցն ու հակափաստարկը: Այս առումով գիտապատմական և արդիական հնչեղություն ունի պատմական գիտությունների թեկնածու Արմեն Այվազյանի «1720-ական թթ. Հայոց ապստամբությունը և ցեղասպանական նշանիջոցների ենթարկվելու վտանգը» վերնագրով 1997թ. Երևանում, անգլերեն լեզվով լույս տեսած աշխատությունը:

Հեղինակի ուսումնասիրության հենքը 1720-ական թթ. են, երբ հայ ազգային-ազատագրական շրջանները՝ խրախուսված Անդրկովկասում Ռուսական կայսրության վարած գործուն արտաքին քաղաքականությունից, թուրք-պարսկական լուծից ազատագրվելու հույսը կապել էին օրեցօր հզորացող հավատախոհ այս տերության հետ: Սյունիքում և Արցախում 1720-ականներին ծավալված աննախընթաց ազատագրական շարժումները փաստորեն Իսրայել Օրու ծրագրի գործնական իրականացման արտահայտությունն էին՝ Ռուսաստանի օգնությամբ Հայաստանի ազատագրումը: Այդ նպատակի համար նպաստավոր էին ինչպես 1722 թ. Իրանում սկսված ներքին խռովությունները, հատկապես աֆղանների ապստամբությունը, որի հետևանքով գրավվեց Սպահանը և վերացվեց Սեֆյանների պետությունը, այնպես էլ Պետրոս Մեծի կասպիական արշավանքը և հայ-վրացական զինակցային դաշինքը: Պատմական աղբյուրները Ղարաբաղի և Կապանի մելիքությունների զինված ուժերը հաշվում էին 30 000-60 000, որոնց ռազմա-նյութական ապահովումը կատարվում էր գրեթե ամբողջապես ներքին միջոցների հաշվին:

1722թ. Վրաստանից Սյունիք ժամանած Դավիթ Բեկի գլխավորությամբ տեղի հայկական ուժերը հաղթական մարտեր մղեցին ինչպես պարսկական, այնպես էլ շրջակա մահմեդական իշխանությունների դեմ: 1722-1724թթ. ընթացքում ողջ Սյունիքն արդեն աղատագրվել էր օտարի լուծից: Իրադրությունը սկսեց փոխվել 1724թ.-ից: Ջգտելով ամրապնդվել Կասպիականի ափերին, բայց միաժամանակ խուսափելով Թուրքիայի դեմ պատերազմից՝ Ռուսաստանը 1724թ. հունիսին Կ.Պոլսում Թուրքիայի հետ կնքեց պայմանագիր, որով Կասպիականի առափնյա

շերտը (Դարբանդից մինչև Մազանդարան) ճանաչվում էր ռուսական, իսկ Անդրկովկասի մնացած շրջանները՝ թուրքական տիրապետություն: Այդ պայմանագիրը ծանր հարված հասցրեց Արցախում և Սյունիքում հայերի ծավալած ազատագրական շարժմանը: Դա, հարկավ, կանխամտածված դիտավորություն չէր: Ոչ միայն այդ պահին, այլև շուրժ մեկ հարյուրամյակ, ստեղծված միջազգային անբարենպաստ հանգամանքների հետևանքով Ռուսաստանը չէր կարողանում լիովին իրականացնել դեպի հարավ առաջխաղացման իր ձգտումները, հետևաբար և անկատար էին մնում հայերի ակնկալությունները:

1725թ. գրեթե ողջ Անդրկովկասը գրաված օսմանյան զորքերին հաջողությամբ դիմադրում էին միայն հայկական այս երկու շրջանների զորամիավորումները, դիմադրություն, որն ընդմիջումներով տևեց ընդհուպ մինչև 1735թ.:

Իր աշխատության մեջ Արմեն Այվազյանը, հենվելով ինչպես հայկական, այնպես էլ օտար աղբյուրների վրա, 1723-1727թթ. ընթացքում թշնամու կրած կորուստների վերաբերյալ տվյալներ մեջբերելով՝ ցույց է տալիս, թե որքան հաջող է եղել թուրքական զորքերի դեմ հայերի հերոսական ինքնապաշտպանությունը (60 000 սպանված, ըստ որում 20 000-ը միայն Երևանի գրավման ժամանակ, 1727թ.՝ 13 000 Հալիձորի ճակատամարտում, Ղարաբաղում՝ 10 000-11 000՝ 1725-1727թթ. ընթացքում) (Ա. Ա., էջ 20): Ռազմա-հոգեբանական այս հարվածն էլ, հեղինակի կարծիքով, տակավին 18-րդ դարի 20-ական և 30-ական թվականներին պայմանավորեց հայ տարրը ցեղասպանական ճնշամիջոցների ենթարկելու նախնական ծրագրերի ուրվագծումը:

Ընդունելով, որ ցեղասպանության ժամանակաշրջանն ընդգրկում է 1870-1923թթ., հեղինակն միաժամանակ արտահայտում է այն համոզմունքը, որ ցեղասպանության համատարած իրականացման և դրա գաղափարական շարժիչի՝ պանթուրքիզմի լիցքերը առկա էին Օսմանյան պետության ավելի վաղ ձևավորված բյուրոկրատական, վարչական և ռազմական ավանդույթներում, որոնք հատկապես դրսևորվում էին նվաճված ազգերի կառավարման և նրանց ապստամբությունների ճնշման մեթոդների մեջ: Ահա այս մոտեցումն է, որը հեղինակը դրել է հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության իր մեկնակետի հիմքում՝ այն դիտարկելով 1720-ական թթ. հայոց ազգային վերածննդի շարժումների պատմության հետ հարաբերության համատեքստում: Իր այս համարձակ տեսակետը հեղինակը հիմնավորում է փաստա-վավերագրական համոզիչ նյութերով, նյութեր, որոնք նախորդ ուսումնասիրությունների համար հենք չեն ծառայել: Ահա այդ նյութերից մի քանիսը:

1723թ. ռուսական կասպիական արշավախմբի հայկական հեծելազունարտակի հրամանատար Սարգիս Գիլանենցն արքեպիսկոպոս Մինաս Տիգրանյանին գրում է. «Ասվում է, որ մեր հավաքագրած հայ զինվորականությունը բաղկացած է 60 000

մարդուց՝ երեք զորաբանակներով՝ տեղակայված երեք վայրերում....Ձերդ պայծառափայլությունը պետք է մտածի և հոգ տանի նրանց մասին. բոլոր ղզլբաշները և օսմանյան թուրքերը հետապնդում են նրանց արյունը և նրանց պատճառով (իմա - հայկական ապստամբությունների), հայերն ամենուր տառապում են.... ասում են, որ բոլոր հայերին պետք է կոտորեն» (էջ 24): Ազգաբնաջնջման վերահաս սպառնալիքի գիտակցությամբ է տոգորված նաև Եսայի Դասան Ջալալյանի, Ավան Յուզբաշու և Ղարաբաղի ութ այլ հրամանատարների 1723թ. նոյեմբերի 1-ի մամակը Պետրոս Մեծին. «...Այժմ, եթե մեկ կամ երկու ամսվա ընթացքում ոչ մի հրամանատար կամ զորք Ձերդ հեղինակությամբ չժամանի (մեզ օգնության), Ձերդ պայծառափայլությունը կարող է վստահ լինել, որ Քրիստոսի խաչի թշնամիները կբնաջնջեն մեզ որպես ազգ և դուք պատասխանատու կլինեք Աստծո առջև մեր արյան համար» (էջ 25):

Ուշագրավն այն է, որ 1725թ. թուրքական բանակների կրած մի շարք պարտություններից հետո, հայերի համընդհանուր բնաջնջում իրականացնելու որոշումն արդեն քննարկվում էր Թուրքիայի Ահմեդ 3-րդ սուլթանի պալատում: Դա հաստատվում է 1725թ. Կ.Պոլսից Մխիթար Սեբաստացուն Եղիա վարդապետ Մարտիրոսյանի հղած գրագրության մեջ. «Թագավորը (իմա - սուլթան Ահմեդ 3-րդը), բացառապես անհանգստացած լինելով հայերով, Պարսկաստանի իրադարձությունների հետ կապված, մի շարք անգամներ կարգադրել է հայերի բնաջնջումը» (էջ 28): Բանն այն է, որ սուլթանական կառավարության լիարժեք անդամ հանդիսացող մուֆթին, որը տնօրինում էր իրավական ուժ ունեցող հրամանների (ֆաթվայի) արձակման իրավունքը, այդ պահին մերժեց բնաջնջումն իրավահամապետական փաստաթղթային տեսքի բերելու որոշման ընդունումը: Սակայն նույն կրոնական առաջնորդը (Աբդուլլահը) 1726թ. սուլթանի պալատում կայացած քննարկման ժամանակ, այն հարցին, թե՝ ինչպե՞ս պետք է վարվել հայ քրիստոնյաների հետ, պատասխանեց. «Ինչ վերաբերում է անհավատներին՝ կանայք և երեխաները պետք է ստրկացվեն, նրանց ունեցվածքը պետք է հանձնվի նվաճողներին: Նրանց կանայք ու երեխաները չպետք է հարկադրվեն ընդունել մահմեդականություն, բայց թույլատրելի է կենակցել կանանց հետ, անգամ եթե նրանք չեն ցանկանում մահմեդական դառնալ» (էջ 34): Չնայած մուֆթին իր խոսքում չմեկնաբանեց տղամարդկանց ճակատագիրը, բայց գործնականում զորքերին տրված հրամաններում պատվիրվում էր կոտորել, բնաջնջել բոլորին, առաջին հերթին՝ տղամարդկանց: Այս ամենի հետևանքն այն եղավ, որ 1720-ական թթ. Ղարաբաղում առկա 100 000 հայ ընտանիքներից, 1797թ. մնացել էին ընդամենը 11 000-ը:

Չեղինակը հայ ազգաբնակչության հանդեպ ցեղասպանական ճնշամիջոցների գործադրման պատճառները տեսնում է երեք հիմնագործոնների մեջ՝ 1. աշխարհագրական-ռազմավարական, 2. հանրակարգային և 3. ռազմաբարոյական: Չեղինակի կարծիքով, հայերի համընդհանուր բնաջնջման ծրագրերի մշակումը սկսեց

քննարկվել աշխարհառազմավարական նպատակահարմարության տեսանկյունից, քանզի Արևելյան Հայաստանը (հետագայում նաև Արևմտյանը) օսմանյան իշխանությունների կողմից սկսեց դիտվել որպես Ռուսաստանի հնարավոր դաշնակից: Ի լրումն դրա, հայկական սղնախները զբաղեցնելով կարևոր ռազմավարական դիրքեր, ցանկացած պահի կարող էին կտրել կապը թուրքերի և նրանց սուլունի հավատակիցների՝ կովկասյան մահմեդականների միջև: Դա հաստատվում է Ղարաբաղում հայերի գերեվարած Սալլահ փաշայի՝ հարցաքննման ժամանակ տված ցուցմունքներով. «...մեր թագավորը հրամայել է մեզ, որ հայերը չպետք է գտնվեն մեր միջև, և այս երկրամասերը պետք է ապաքնակեցվեն, որպեսզի ազատեն մեր անցուղին» (Ա. Ա., էջ 39-40):

Արմեն Այվազյանը հայերի ցեղասպանական ճնշամիջոցների ենթարկելու հաջորդ հիմնապատճառ է համարում հանրակարգային տարբերությունները, այն է՝ հայոց սղնախները համառորեն արհամարհում էին շարիաթի սկզբունքային պահանջը՝ ոչ մահմեդականների հնազանդությունը մահմեդականներին:

1720-ական թթ. ապստամբ հայ բնակչությունը ենթարկվեց համընդհանուր բնաջնջմանը: Մարտնչող մահմեդականության և թուրքական ռազմավարության այս վաղեմի գործոնն իր լայն գործառնությունը ստացավ Արլ. Հայաստանում (ներառյալ Սյունիքն ու Ղարաբաղը): Ի հաստատումն դրա, բավական է միայն մեջբերել Սյունյաց հայ հրամանատարների՝ 1726թ մարտի 24-ին ռուսական կառավարությանը ուղղած նամակը. «Թուրքերը եկան հոծ զորքով.... գերեցին բազում քաղաքներ, վանքեր, կուսանոցներ ու գյուղեր, և անգթորեն կոտորեցին քրիստոնյաներին: Այնքան անհրավ գտնվեցին, որ անգամ մեկ կամ երկու տարեկան, վեց ամսական աղջիկ երեխաներին խլեցին իրենց մայրերի ձեռքից և մորթեցին նրանց՝ մայրերի աչքերի առջև, իսկ մայրերին տարան գերության, և թալանեցին, և իրենց ձիերը կանգնեցնելով մեր եկեղեցիներում՝ դրանք վերածեցին ախոռների, փշրեցին մեր խաչքարերը և պղծեցին իրերը, լլկեցին կույսերին եկեղեցիների մեջ և այնքան շփացան, որ չպետք է պատմենք այդ, քանզի քրիստոնյաներին վայել չէ նման կարգի բաներ լսելը» (էջ 42):

Տարօրինակ չէ, որ այս վայրագությունները գրեթե անփոփոխ հետագայում կիրառվեցին հայոց 1894-96թթ. և 1915-1923թթ. ցեղասպանության ողջ ընթացքում: Պատմական այդ փորձն ավելի կատարելագործված կերպով գործադրվեց գրեթե երկու դար անց՝ Օսմանյան կայսրությունը և Արևմտյան Հայաստանն ամբողջապես մաքրելով անհնազանդ տարրից: Նույն մոտեցումներն ու մեթոդներն կիրառվեցին նաև Ղարաբաղյան վերջին հակամարտության ընթացքում՝ Ադրբեջանի քաղաքների և հայկական Ղարաբաղի հայ աղգաբնակչությունից ազատվելու նկրտումներն իրականացնելիս:

Ա. Այվազյանի «1720-ական թթ. Հայոց ապստամբությունը և ցեղասպանական ճնշամիջոցների ենթարկվելու վտանգը» աշխատությունը շարադրված է հարուստ

փաստագրական նյութի և խորը վերլուծությունների համադրությամբ: Պատմական անցյալի այսպիսի խոր վերլուծությունը կարևոր նշանակություն ունի Հայաստանի Հանրապետության արդի աշխարհաքաղաքական խնդիրներին պատմահայաց մոտեցումներ և լուծումներ մշակելու առումով: Գիտնականն իր այս մենագրության մեջ նոր լույս է սփռում հայ ազգային-ազատագրական շարժումների, հայոց ցեղասպանության և նրա իրականացման նախապատմության վրա՝ գիտական շրջանառության մեջ դնելով նոր փաստարկներ և եզրահանգումներ:

Տիգրան Սարուխանյան